

UDK 821.163.4.09-31Lalić M.

Pregledni rad

Vukota BABOVIĆ (Beograd)

bvukot@sezampro.rs

BESEDE O *LELEJSKOJ GORI**

Ove zabilješke su nastale kao potreba da iznesem svoja čitalačka uvjerenja o Mihailu Laliću, crnogorskom piscu. Prvi sud koji mi je odavno u pameti glasio je: evo čestitog siročeta iz Trepče koje je obogatilo našu kulturu – pa neka tako i ostane.

Pročitao sam njegove romane, a još jednom *Lelejsku goru*, i svjedočim o piščevoj nadarenosti, modernosti, pismenosti i obrazovanju. Skromnost ovog svjedočenja, a ona postoji kao izraz poštovanja piščevog lika, ne može osporiti ove epitete, možda može dijelom zamagliti njihova stvarna protezanja.

Djelo Mihaila Lalića uspješno se shvata u kontekstu tema evropske kulture dvadesetog vijeka. Samim tim ovo djelo se locira univerzalnim koordinatama literarnih vrijednosnih sudova.

Stvaralačka i etička pozicija Mihaila Lalića neugrožena je.

Ključne riječi: *Mihailo Lalić, Lelejska Gora, besede*

Čiji su pisci crnogorski književnici?

Čitam *Lelejsku goru* štampanu 1962. Ličnosti komuniciraju crnogorskim govorom. On nije samo dijalekatska osobenost. To su emancipovani zvuci koji se talasaju u rezervoaru crnogorske istorije, precizne metafore koje čuvaju vrijednosti predačke elokvencije. Sram bilo svakoga ko ovo poriče (bolje sa rastavnicom: po-riče). Nalazim na strani 163: *Je li rana od prebola?* Na drugom mjestu pisac upotrebljava odličan naš glagol *ispametiti*. Naišao sam u romanu na crnogorsko žensko ime *Sokola*. Za jednog gospodina pisac veli da je *teškošen*. Drugome su *počadale* oči. Zašto ne ići u susret ovom govoru? Nije riječ o arhaizmima već o vitalnim jezičkim čvorovima koji imaju svoje mjesto u modernom komuniciranju današnjih naraštaja u Crnoj Gori.

* Predavanje održano 28.11. 2014. godine na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju.

Dosta ih je koji ne misle tako. Svi ih vidimo s obravnicama na leđima. U obravnicama su krupni dragulji crnogorske kulture. Malo oštrijim tonom reklo bi se da opažamo pokušaje šverca.

Pa u obravnice su strpani Mihailo Lalić, Stefan Mitrov Ljubiša, Marko Miljanov Popović, Njegoš... Kome nijesu ispale, nazire tamo i gusle Starca Milije. Nedavno smo čuli kroz odškrinuta vrata SANU da je Starac Milija iz Krajujevca!

Kad se Lelejska gora pojavi u prestižnom izboru srbijanskih romana, mi se ne ljutimo. Kad jedan aforističar promoviše novo izdanje *Primjera čojstva i junaštva*, on Miljanovoa sina kuje u zvijezde srbijanskog neba. Pa neka, opet nema tu ništa za zlu volju; naročito ne za profilatičke i dezinfekcione mjere. U čemu je palanačko lukavstvo aforističkog tipa? Kad se formira hodočasnička odabrana družina koja će tabanati od Lelejske gore do Zidanog mosta, kvislinškim stazama „slobode“, u koloni nedostojnih popova će biti i promoter aforističar kome ćemo dati kodno ime Nečković. Onaj isti koji je veličao sadržaj Markovih priča, pa prema tome i nezaobilazne rečenice o Crnogorcu Đulji Jovanovom, paradigmi slobodarstva u Crnoj Gori.

Kako sad? Glatko odbijanje Đulje Jovanova da bude predatorska perjanica, neugasivo je svijetlo u srpskoj kulturi, a predatorske perjanice iz Drugog svjetskog rata su mučenici u srpskoj tradiciji, je li to? Ovakvi paradoksi nas inspirišu da problem svojatanja crnogorskih autora i elemenata njihovog stvaralaštva shvatimo kao lako rješiv. Ako nosiš – nosi sve! Ako uzimaš selektivno, ovo hoću a ovo neću od Lalića i Miljanova, potpisuješ projekte sramnih manipulacija kukavičkim rukopisom spahije Pifagora Pifagoroviča Četokuckog iz Gogoljeve priče *Kočije*. Transakcija je ovako projektovana: objavićemo na sva zvona da Lalić pominje Nemanju u *Lelejskoj gori* (str. 562), kako da ne, ali ćemo predati zaboravu da je hodočašće predatorskim bogazama Lalić opisao umjetnički snažno u romanu *Pramen tame*. Reklamiraćemo načelnu moralnost vojvode Marka, ali ćemo nastojati da se stopi piščev vrhunski primjer crnogorske slobodarske etike. Tako funkcioniše „lukavstvo palanke“ (Z. Paković). Pitam: Kako bi se u Drugom svjetskom ratu ponio Đulja Jovanov? Kako Vuk Mićunović? Pa, nesreće jedne, bili bi u partizanima. Ako ne možeš da podneseš tu prostu istinu, a ti diži ruke od literature Marka Miljanova i Mihaila Todorova; izričemo ti najtežu kaznu – da zanijemiš.

Markomiljanovska i njegoševska etika jeste trajno živa zato što ima svojstvo društvenog *transpondera*, koji prima pozitivne signale iz prošlosti i, dekodirajući ih u sadašnjosti, već priprema njihovu emisiju za budućnost.

Naglasimo, prisvojiti djelo s namjerom da se prikrije i vremenom utuli bitno u njemu – jeste akt „hapšenja“ djela procedurom smještanja u edicije i enciklopedije. Ko tvrdo ukoriči u crvenu kožu i zlatotiskom opervazi knji-

gu, on računa na vlasništvo intelektualne svojine. Svojina će se distribuirati parcijalno – kako pošednik, koji je „ovlašćeni“ tumač, odredi.

Isto, pojedinim lalićolozima i njegošolozima udjeljuju se doktorske titule, naučne diplome s prevashodnim ciljem da postanu akademski objašnjivači baštine: ovo ćemo da prenaglasimo, ono šaljemo u zaborav. I da se marginalizuje kritička riječ laičkih čitalaca.

Perspektiva nije tako mračna. Mrčenje ugaonika iz temelja crnogorske kulture, paradoksalno, ruši se sam od sebe, *iznutra*: zbog kukavičluka da se pozajmljeno autentično upotrijebi.

Lalić je prevodljiv

Krajem aprila 1940. raspisala se Isidora Sekulić o Njegošu. Papir jedva izdržava stogove ushićenja! Prvo da citiram nešto na planu generalnog prećerivanja: „Venac je *grmen veliki* izrastao iz maloga naroda, veličanstveno i svečano delo“. Onda slijedi dekonstrukcija pjesnikove ličnosti: „Rade je prvo bio visok i besmrtni duh, pa tek zatim umetnik“. Na kraju ovaj pamtljivi detalj iz povorke raščlanjenih elemenata: „Umetnost uvek tako hodi za duhom“.

Isidora čita stih „Krv je ljudska rana naopaka“ i jada se: „Taj stih propade u svim prevodima koje sam gledala“. I onda kad se ide tim putem po spjevu, naravno štikla zapne za iščevrljenu deseteračku tarabu: „Neka bude borba neprestana! / Neka bude što biti ne može!“

„Ovaj poslednji stih, klasičnu našu komandu ponosa i prkosa, ni u jednom od razgledanih prevoda nisam našla reprodukovano sa mišićnom zanetošću koju joj Vladika daje.“ (Ne kaže Pjesnik no Vladika – jer pjesnik uvek tako hodi za vladikom.)

Odbijaju me ove ideje začaranosti maternjeg jezika. Pisao sam negde prije deset godina, povodom prevoda *Besudne zemlje* Milovana Đilasa: Ako *svaki* prevod zvuči banalno, to jest pokazuje manjak „mišićne zanetosti“, biće da je i izvornik od prosečne mišićne vrste. Književnica Isidora ne objavljuje pokušaj svog prevoda, na bilo kom od šest ili sedam konsultovanih jezika. Pročitani tuđi prevodi joj se ne sviđaju. Na granici ozlojeđenosti veli:

„I uvukoše se u prevode slabomoćni pomoćni glagoli uz glagol; i uvukoše se uslovni konjunktivi da razmekšaju tvrdi indikativ.“

Naučna i književna djela treba prevoditi, u oba smjera. (Ona nema ju srećnu osobinu slikarstva, vajarstva i muzike: prijemčivost nevezanu za maternji jezik homo sapiensa.) Time se stvaraju preduslovi da se kulture susrijeću. Posle toga se mogu formirati univerzalni vrijednosni sudovi i time rangirati autorski doprinosi. Odličnu je misao imao pjesnik Stevan Raičković pošto je preveo Šekspirove sonete; rekao je, otprilike, da je time Šekspir po-

stao i ovdašnji pisac. Kad sam nedavno učestvovao u prevođenju Galilejevih *Dijaloga* i Ajnštajnovih radova, šetio sam se ove anegdote: ako su rečena djela prevedena, i eno ih na policama naših biblioteka, Galilej i Ajnštajn postaju domaći stvaraoci.

Na nedavnoj manifestaciji povodom sto godina od piščeva rođenja, viđeli smo u Spomen-domu u Trepči na desetine prijevoda Lalićevih romana na vodeće evropske jezike. Lalić je prevodljiv pisac. Istina je da se u prevodima proze ponešto od izvornog zvuka zagubi, ali generalno manje nego u prevodima poezije (koja uvijek računa na muziku rečenice i ritam slogova). Ali da „rahitičavi pomoćni glagoli“ mogu sve da upropaste – to ne. Jer, tako nešto liči na nagovještaj misaone pustoši djela. Teza o suštinskoj neprevodljivosti beletristike je opasna. Opasna je stoga što nas uvodi u izolacionizam palanačkog stvarčestva.

Poznat je i ubjedljiv primjer da se Edgar Alan Po može kod nas čarobno prevesti... Zbilja, ona njegova zloslutna ptičurina vrijedi *alan ipo* i na našem jezičkom kantarau. Pasternak tek kako je prevodljiv; zato, gospodo, što je mučenje malih bogalja jednako monstrozno svuda na zemaljskom šaru. Jer su virovi uzburkane ljudske duše svuda isti. Jer je nespokojsvo bilo kojeg čovjeka uvijek i naš, hemingvejevski nemir. Prevodljiv je i slovenački pjesnik Tomaž Šalamun, dobitnik Njegoševе nagrade 2013.

Mi treba stalno da se pribojavamo one oštre riječi koja se odnosi i na oblasti šire od pravnih sudova; mislim na upozorenje sasvim prevodljivo na sve jezike: *Što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi*. I još nešto: neka nam skromnost uvijek dopusti da shvatimo kako se ne može svaka istina ukalupiti u deseterac.

Hoću da kažem: crnogorski jezik nije samo idiomski i dijalektički konstrukt. To se oseća i kroz prevodljivu rečenicu Mihaila Lalića koja je harmonična veza napisanog i kazanog.

Laureati, ovakvi i onakvi

Njegoševa nagrada je naša kulturna institucija. Ustanovljena je kao prestižno priznanje u oblasti književnosti jugoslovenskih naroda. Prvi lauerat Njegoševе nagrade bio je Mihailo Lalić. Tako je ta tradicija dobro počela. Lalićeve teme jesu prvorazredne njegoševske preokupacije. Poželjno je da je dobitnikovo djelo koherentno sa duhom nagrade.

Već je akt nagrađivanja Dobrice Ćosića narušio tu koherenciju. Rođen u Drenovi, došao je sa velikim drenovakom u ruci po insignije s Cetinja. Zlovoljan, pokušava da adaptira Isidorin egzaltirani, idiomatski obojen pristup Njegoševoj deseteračkoj misli. Zato je već pred mikrofonom u paučini ideje

„neka bude što biti ne može“. Naći će se kasnije u njegovim knjigama popalančenje ovog sadržaja u vidu groteske – „mi možemo i ono što ne možemo“. U skladu sa ovom besmislicom tekla je i njegova politikantska diverzija na Cetinju, kad je upriličena svečanost u domaćinovoj kući. Vidio je sebe kao nacionalističkog kokota koji tom prilikom i na tom mjestu može da čeprlja po crnogorskoj istoriji i kulturi. Da je bila riječ o neopreznosti u izboru slavljenika, videlo se i kasnije, ne jednom. Navodimo nekoliko primjera:

„Zapadni se čovek dehistijanizovao, kao što se Crnogorac rasrbio (U *tuđem* veku, str. 34).“ Ustanak 1941. partizan Ćosić je naveo kao primer „herojskih podviga“ protiv sebe (Isto, str. 37)! „Crna Gora: strahovito primitivna zemlja i neradan narod“ (Isto, str.105). „U Drugom svetskom ratu bili smo oruđe Kominterne i Engleza“ (Isto, str. 301).

Takav zatrovani stil je nezamisliv kod Lalića. Mi „strahovito primitivni“ dopustićemo sebi da uočimo: Ćosićeva rečenica da je „početak novog veka 1. januara 2000.“ obična je petparačka glupost neobrazovanog pudara. Oče naš srpske nacije, tekući milenijum je počeo 1. januara 2001. Sram te bilo, mislioče s drenovakom!

Postoje dva pola percepcije Njegoša. Ćosićevo kokoćenje (arhetipiziranje crnogorstva; Njegoš je iskazao taj arhetip; van zadatog arhetipa, Crnogorac se rascrnoGORČUJE) i Nikolaidisov stid (od navodnog antimuslimanstva). Za nas, i jedno i drugo izgleda kao nepotrebna i štetna misija. Zato sam i govorio u Beranama ovako:

„Petrifikaciji riječi poturica doprinijelo je površno a nerijetko jetko tumačenje *Gorskog vijenca* u ključu dnevne politike. 'U racionalnoj raspravi nemoguće je osporiti da centralno Njegoševo djelo, *Gorski vijenac*, govori o *istrazi poturica, čišćenju* Crne Gore od muslimana.' Ovo je stav savremenog crnogorskog književnika A. Nikolaidisa... Ovde afirmišem upotrebu alternativnog pojma, *predatorstvo*; ima jedan slučajni smisao-ni rukavac koji baš zgodno zvuči. Suština Njegoševog diskursa je slobodarstvo koje je antiteza predatorstvu; nije riječ o sukobu dva civilizacijska modela (od kojih je svaki po sebi legitiman). Tako i Lalić. Zasluga je ova dva autora što su na našim prostorima poetski snažno afirmisali moralno živu temu predatorstva. Predatorstvo je krupna književna tema, vjerujem razumljiva i mnogim drugim narodima...“

A pogledajmo kako piše kod samog Lalića, da dokumentujemo. Rečenica na strani 26 glasi: „Ne daju im ni soli da kupe, a zbog soli su se i prije ljudi *turčili*.“ Na strani 198. imamo direktan stav: „ako su Turke otjerali, zulume nijesu. Sad su drugi Turci i *drukčije* poturice – nema mira“.

Zanimljivo je ovde pominjanje soli. Nijesam bio lijen, pa sam u *Lelejskoj gori* detektovao ove stranice na kojima se pominje ucjenjivački kapacitet soli u okupatorovoj strategiji: 26, 55, 61, 74, 84, 111. Inat kao motiv pomenut je samo jedanput (str. 518), so evo pet-šest puta. Porobljeni čovjek ne odlučuje ni o čemu na imanju, moglo je da se izgubi i pravo na navodnjavanje (str. 55). Da, postojala je i dozvola za zelje (str. 80).

Ne možemo, glupo je da otpišemo Njegoša zarad „mira u kući“. Između ostalog to bi posljedično značilo da je Lalić bio nekritičan kad je pristao da njegovo ime uđe u spisak dobitnika Njegoševe nagrade, i to pod rednim brojem jedan. Pa eno u *Lelejskoj gori* dva poglavlja imaju moto s Njegoševim stihovima. Izbor tih stihova govori o autentičnom shvatanju smisla *Gorskog vijenca*. Lekcija koju drži Mihailo Lalić onima koji vrše dekonstrukciju fenomena Njegoš sredstvima unosnog nacionalizma/antinacionalizma je ova: Na početku se moraju razdvojiti državnik, pjesnik i vladika; ne može pjesnik da hodi za vladikom, a državnik za pjesnikom, ili obrnuto. Inače imamo papazjaniju i memorandume s nemogućim zahtjevima. Moderni književnik koji se upušta u tumačenje književnog djela na način političara u jeku izborne kampanje – neka sebe zamisli sa dnevnikom u učionici na času maternjeg jezika. Književnost se ne čita bukvalno, moralo bi se deci još s vrata poslati upozorenje. Lalić jeste književnik od nivoa.

Lado kao Sizif

Često se Lalićev lik Lado Tajović penje iz rizičnih seoskih punktova uz livade, pa šumarcima i kroz omare, iz pitomine gore do kamenih visova, da bi prije ili kasnije spuštao se niz strmeni, klizavim bogazama, kroz klekovišta, opet do šljivnjaka u selu. Pisac ima strpljenja da detaljno priča o ovim usponima i spuštanjima, ali te slike u ponavljanju i kod inteligentnog, ali nervoznog čitaoca hoće da izazovu dosadu. No utisak je da pisac pokušava da indukuje u čitačevoj svijesti mit o Sizifu. To je tema koju ne treba preskočiti.

Lelejska gora je na mnogim stranicama stanište svijesti o besmislu i lokalitet „sizifovskih rabota“. U momentima kad je najviše Sizif, Lado prevrće u mislima i do granica „filozofije samoubistva“ (Kami). Tu se opstaje takođe kamijevski: „izdržati uprkos apsurd“. Svakog trenu može sve vrijedno ovog života (ljubav prema Nedi, vizija pravične države...) propasti, ali čovjek ide od smrče do smrče, od pećine do pećine, njegujući nadu. Lalić tako komponuje radnju da se pouzdano zaobilazi stupica učenja koje se zove *kvietizam*. Mogli bismo, dakle, *Lelejsku goru* nazivati i Sizifovo Brdo.

Lalićev Sizif, međutim, nije onaj koji je prikazan na čuvenoj Ticijanovoj slici. Prije bismo ga mogli povezati s instalacijom u gradu Vroclavu.

Umjetnik Tomaš Moček prikazuje ogromnu kamenu kuglu koju sprijeda gura jedan patuljak, dok sa suprotne strane, u pozi pomagača, opstruira zajednički posao jedan drugi patuljak. Ili sam bar tako razumio dinamiku njihovog odnosa, jer se savršeno uklapa u simboliku života učesnika u vihoru ratnih okupacionih dana u brdima Crne Gore.

Na više mjesta književnik skreće pažnju čitaocu na sunčev disk koji je najprije na istočnoj strani neba, nalazimo ga potom iznad vrhova četinara; pri kraju dana, kad se zatvori luk dnevnog hoda, rumeni krug je na zapadnoj strani neba. Nije to lekcija iz astronomije, kako bi se dalo banalizovati, već asocijacija opet na Sizifa. Naime, jedna je od interpretacija tog mita upravo repetitivna nebeska igra: teret sunčeve kugle neko tegli sa istočnog horizonta do zenita, ali se užarena lopta tu ne zadržava no se istog trenu strmoglavljuje prema zapadnom horizontu: šutradan – isto. Tako kad Lado prati iz dana u dan sunčev hod, čitalac doživljava tu opservaciju kao nešto dublje od dnevne monotonije života, on je učesnik u poslu uzaludnosti i apsurd. Čitalac dočrtava piščevom literarnom opisu opominjuću antičku mitsku sliku.

Lalić računa na smislena oživljavanja probranih asocijacija vezanih za kulturu uticajnih civilizacija; one jesu interakcije u viziji koje mogu da oplemene čitaočevu maštu. Možda ovaj domet jeste i nedovoljno istražen teorijski aspekt književnikova umijeća.

Još da ilustrujemo: recimo da je nesporna i asocijacija na donkihotovsko ponašanje glavnih junaka pripovijesti. Dok pratimo postupke pravičnog lutalice koji u selu štiti samohrane i ugrožene dame, pisac vaskrsava u čitačkoj mašti i španske spisateljske tradicije, u tom broju posebno anamunovske. S druge strane, nije li Lado u dva ili tri svoja energična postupka inkarnacija onoga pravičnika koji je obitavao u Šervudskoj šumi pored grada Notingema, a zvao se Robin Hud? Naposljetku kad se Lado kupa u hladnom i modrom Limu, scena ima ritualni šmek, ona je jedna neočekivana ali prijatna asocijacija na biblijske motive.

Ratište i stratište

Tokom Drugog svjetskog rata proživio je Mihailo Lalić teške dane. Mjesecima je bio utamničen u beogradskim zatvorima Glavnjača i Ada Ciganlija. Potom sužanj u andrijevičkoj apsani, a ubrzo je ostavio svaku nadu, u danteovskom smislu riječi, pred četničkim krugom kolašinskog pakla. A kao njemački zarobljenik robijao je u Solunu. Proveo je, dakle, duge mjesece i godine, mnogo sekundi neizrecive neizvjesnosti, kad je u praskozorje svakog od tih mučnih dana mogao očekivati izvođenje na egzekuciju.

Očito mu nijesu nedostajala ona granična životna iskustva kad se ličnost suočava s ništavilom, kad se vrijednosni sudovi i životne norme mjere na kantar neumoljive dame Justicije (nije čudo da se od zla ljudskog sklonila na Nebo i eno je i dan-danas đe nas gleda iz sazvežđa Virgo). U tom pogledu imao je Lalić životnu avanturu koja se može uporediti s avanturom jednog Dostojevskog, koji se gledao oči u oči s carskim streljačkim strojem. Ko preživi stratište ne postaje po automatizmu istaknuti intelektualac i književnik, ali ko upisuje u svoju biografiju i takvu egzistencijalnu bizarnost, on je ne može sakriti u lavirintima svog stvaralaštva.

Ne mislim da je u poslijeratnom periodu prošao ijedan Lalićev dan, a da nije pišući pomišljao u čudu slučajno preživjele jedinke, da se *egzistencija* rimuje sa *esencija*, i to ne samo na polju jezika. Dobili smo jednog ćutljivog, suzdržanog, smirenog, čestitog i radnog pisca.

Romani Mihaila Lalića su strukturirani kao „skup događaja“. Ne vidimo u njima povorku spoljašnjih istina koje su došle, odnekud sa strane, da se ovaploće u čitačkoj imaginaciji. Roman ima radnju, nešto se čini i tek potom se inkubira životna filozofija. Promišljanje o boljem svijetu istinski počinje na poligonu crnogorskih planina, te su visoravni istorijski poligoni; tu na terenu se gomila životno iskustvo konkretnog čovjeka. Ima Lalićevih čitalaca koji za radni sto sijedaju s predrasudom da saznaju „kako se kalio čelik“. Onda se neugodno vrpolje kad otkriju manjak ideologiziranog štiva. Kako sad? Zar na *Lelejsku goru* ne stižu direktive iz hotela Luks u Moskvi? Ne stižu. Lalićevi junaci su obični ljudi sa sopstvenim uvjerenjima koja se formiraju poslije onoga što im se dnevno događa. Oni dakako nijesu pustinjaci, pojavljuju se tu i prvaci partijskih ćelija; koji imaju svoje manje ili više apstraktne političke stavove i životne vizije, ali su nerijetko i izloženi ironiziranju baš sa platforme raskoraka, sa zahtjevima dnevne egzistencije pojedinca. Autentično je ponajprije ono što je aktuelno od svitanja do zalaska, i još više od zalaska do svanuća. Kao po receptu Serena Kjerkgjega, gerilac Tajović se trudi da živi strasno i iskreno – tu je ključ njegove jedinosti.

Užasna snaga očiglednosti

Naše je da napravimo napor da zamislimo prve dane poslije monstruo-
zne klanice u Drugom svjetskom ratu. Sart je tada pisao: „Egzistencijalizam je pokušaj da se izvuku sve posljedice s pozicije dosljednog ateizma“. Egzistencija prethodi esenciji. Ovo mora da se dopalo još mladom Laliću! On je početkom pedesetih godina u Francuskoj, na izvoru nove ljevičarske filozofije. Pojedinaac nema pravo ni mogućnost da se uspavljuje i uljuljuje; on je do guše u realnom svijetu, u lokalnom prostor-vremenu, i ostaje mu lična akcija

kao stvarna alternativa. Ladovo bivstvovanje na Lelejskoj gori živa je ilustracija ovih piščevih utisaka. Lado ima svoju egzistenciju, o kojoj promišlja odgovorno (sopstveno), on ima porodično zgarište u selu, snahu koja antičkom snagom podiže dijete, ljubljenu ženu u katunu; a potom, jeste i to, on je dijelom „ideologizirana čestica“ jednog pokreta. Svi mi imamo stvarni život, iznutra; drugi vide naš život, spolja.

Podvižnici na Lelejskoj gori imaju svoju egzistenciju. Čitalac tek poslije nje vidi filozofiju bivstvovanja... Pa, u romanu se više pominje nesnosna šuga glavnog lika (već na str. 8) nego doktrina Lenjinovog komunizma.

Tajovića, svakako, prvo vidimo da djeluje. Iz njegovih radnji, akcija, prepoznamo njegov ljevičarski impuls. Taj stav nije *ad hoc* deklarativan. Ličnost je odgovorna za svoje postupke, iz te individualne odluke izvire etika življenja. Kad je Tajović surov, pisac taj akt ne vidi kao jednoznačan ishod jednog posebnog genetskog sklopa. Realnost Ladove egzistencije diktira ponašanje, a ne predodređenosti ljudske prirode. Junak profilise samog sebe potrebom egzistencijalne akcije, i odgovornim izborom mogućnosti. Kad se sveti, kad ubija, kad preuzima sud u svoje ruke, Tajović je u ishodu lišen kajanja, stida ili krivice pred partijom – jer motivi nijesu a priori ideološki. On suštinski nije ni loš ni zao, već su ti atributi a posteriori sudovi o onome što je on izabrao da je nužna akcija.

Lalić onoliko puta uvodi svoje junake u životni apsurd. Svojom desnom nogom Tajović pokušava da ne upadne u moralnu kljusu koja se najčešće šablonizuje kroz stav da se „rdave stvari ne događaju dobrim ljudima“. Svojom lijevom nogom on pokušava da zaobiđe i drugu etičku stupicu vidljivu u lakonskoj izjavi da je „svijet nefer“. On razrješava te dileme uglavnom sartrovski: odlučujem da živim apsurdni život, ali ne nasumce kao tetrijeb već kao svjesno biće koje odgovorno izabira.

U borbi za oslobođenje od okupatora gerilci su se ratne 1942. godine odlučili da lokalno djeluju u crnogorskim brdima, da pomognu nadanja stanovništa, kroz opasnost svog prisustva i dnevni pogibelj. Jer, Sartrov prijatelj Kami kaže na jednom mjestu u romanu *Kuga* (str. 150): „Očiglednost ima u sebi užasnu snagu koja najzad sve pobjeđuje“. Tamo ćemo naći i ovaj uzvik (str.195): „Braćo moja, treba biti onaj koji ostaje.“ Kod nas, kao i u Francuskoj.

Sa svojim slikama strahova i jeza, sa epidemijama dešperantnosti, sa krizama rezonovanja, sa cunamijima nadanja – da, možda je Lalić blizu titule vasojevički Sart.

Umjetnost faktografije

Kod Kamija može se naći i ovakva programska rečenica (Kuga, str. 157): „Pripovjedač nije htio skoro ništa da mijenja radi umjetničkih efekata, izuzev kad je u pitanju bila osnovna potreba da pričanje bude donekle povezano.“

Moglo bi se, sa neznatnim prećerivanjem, reći da je ovaj stvaralački kredito preuzeo i Mihailo Lalić. On je smjesta spreman da žrtvuje makar i izazovnu maštu dobroj faktografiji. Ali, koncentrisan je i vješt u umjetničkom povezivanju, u sekvenciranju istinitih događaja. U ovoj vrsti proze, i u onom vremenu, mnogi su pisci upadali u zamku insistiranja. Moj je utisak da kod Lalića postoji prava mjera insistiranja. Kao što se zna, tada je riječ o dobrom ukusu. Na primjer:

Kad u *Pramenu tame* pratimo klopavanje voza duž tek oslobođene Zemlje, klopavanje voza sa ljudskim škartom iz ratnih meteža, u jednom momentu konvoj klizi pored groblja bačenog, oštećenog, polomljenog, zardalog okupatorovog ofanzivnog oružja. Prva činjenica transportujuće gomile poraženih dvonožaca, i druga činjenica gromade rashodovane gvožđurije koja je koliko juče sijala smrt na bojištima i na stratištima, u suočavanju i mimohodu, povezuje pisac vješto, umjetnički suvislo, kroz atmosferu iznenadnog susreta dva otpada – krvavih ruku i osramoćenog baruta u oružju.

Opise prirode daje Lalić izdašno, kao važan elemenat faktografije. Čovjek je tamo čovjek svog okruženja, i pisac nam počesto olakšava da simbolikom zeca u skoku, umornog preleta vrane, bjelasanja ribe u brzaku, nepomične stijene na vjetru, zagonetne pećine, magle preko brda, kiše u klancu, nagorelog panja, pošećene bukve – lakše prodremo u dušu i emocije homo sapijensa. Opisi krša, niskog oblaka i nagle susnježice na „orkanskim visovima“ Lelejske gore ne ustupaju pred klasičnim opisima iz pera jedne Emilije Bronte. Posebno su dojmljivi detalji:

Mazge u Crnoj Gori. Uspješna parabola! Nije da su u našim brdima one nepoznata specija, ali ne u koloni, i u tolikom broju, i u kontekstu s puškama „talijankama“ i lakim brdskim topovima. Dakle, evo na stranicama Lalićeve proze mazge kao ratna faktografija. Simbol odurnih uljeza, inkarnacija nepozvanog gosta. Ne talijanski soldat, već talijanska mazga, koja svojom snagom, vučnom silom, izdržljivošću, i uz sve to beslovesnošću, bolje svjedoči o apsurdu okupacionog egzorcizma.

Te mazge su bile natovarene; nosile su, uz oružje, džakove namirnica: makarone, brašno, so, šećer – sve ono što je bilo i ucjenjivački potencijal fašističke tajne policije (OVRA). Tako, da se postavi solidna SOVRA, omogućavala je OVRA. Ova baš napadna, i fina u svojoj informativnosti, rima, nameće se čitaocu, ali je oprezni pisac eksplicitno ne pominje.

A iz porodičnih faktografija znamo o raskalašnosti talijanskih okupatora; o poćerama za kokoškama koje rakolje, o hajkama na neoprezne i zabezegnute mačke, o istrebljivanju odomaćenih žaba kreketuša, pa i zmija – kao o mentalnoj slici fašističkih intrudera. U mojim šećanjima postoji detalj roditeljske priče: Imali smo u strani iznad kuće u Budimlji rasnu krušku kaličanku, koja sazrijeva već u avgustu. Talijanska patrola, sa svojom kokošarskom vizijom okupatorske uloge, u prolazu trese drvo i odnosi plodove ispred golotrbe dece tih gladnih dana četrdeset druge.

Ljevičar u detetu

Vrijeme Prvog svjetskog rata su Lalićeve predškolske godine. Majka Stana Bajić ga je podizala „u zlo doba i godine gladne“. (Te naše crnogorske majke, izmučene golemom nemaštinom, jele su ono što od oskudnog obroka ispred gladne dece i čeljadi preostane.) Pala je Stana u postelju, sa groznicom, pogledala u plafonsku čakmu, kroz prozor niz trepačku luku, pogledala u svog sina, zanjihala se u nesvijest i oprostila se od svijeta. Otac Todor ubrzo je umro, od Kamijeve bolesti – tuberkuloze. Tako se pojavilo još jedno siroče u Crnoj Gori. Ovo je ipak bilo naročito Siroče, koje će ubrzo obogatiti crnogorsku kulturu. Podigla ga je maćeha Jaglika. Sad molim da budete uvidavni povodom sljedeće digresije:

Jaglika (*primula officinalis*) je radosni cvijet ranog proljeća na prisojnim stranama naših pobrda. Postoji sasvim prirodno izvedeno crnogorsko žensko ime Jaglika. Danas je ono izgleda rijetko. Htjeli smo Mirjana i ja da kćerku nazovemo Jaglika i tako poboljšamo ovu ugroženu statistiku. Tome se suprostavila Mirjanina majka Milica, iznoseći neoboriv argument: znala je jednu Jagliku kojoj se desila strašna tragedija u porodici, tako i tako je bilo. Danas, dakle, imamo kćerku Milenu, farmaceuta, kojom se jednako ponosimo kao da je Jaglika. Jednom sam prehladio grlo, jedva sam govorio; kćerka je poručila: treba da piješ čaj od jaglike!

Kad se ovome dodaju književnikova rana i kasnija gladovanja, robovanja i bolovanja, dobija se slika jednog životnog okruženja sa egzistencijalnim patnjama koja je naginjala ka lijevoj dispoziciji. Ali kao što obično biva, jedan sitan detalj može ponekad da govori više nego krupni načelni uvidi. U staračkim zapisima *Epistole seniles*, na strani 55, ima nešto upečatljivo. Pisac se šeća sa kojom je averzijom gledao veterinarske intervencije na domaćim životinjama. To moramo da opišemo:

Brkati seoski konzilijum bi uhvatio svinjče, dok se ono svom snagom opiralo i kvičalo da se čulo do na dno sela. Glava konzilijuma sad radi nešto monstrozno: stavlja brnjušku; rilicu nesrećne životinju probode parčetom

žice, iglom u stvari, i žicu na kriju savije u krug, napravi kao neku zakučaljku. I to je sve. Ako bi svinja pokušala da rilja oko kuće, brnjuška bi ju povredila. Svorenje je zanavijek ošćalo apsurd svog života: stvoreno je da rilja, a riljati ne može.

Ta bezobzirna eksploatacija drugog „božjeg stvora“ frapirala je dječaka koji je iz prikrajka, iza koša, posmatrao rad Konzilijuma. Utisak je bio tako snažan da ga se on gnuša u danima sunovrata svog života. I sam se sećam sličnih događaja iz Budimlje. Naš nadriveterinar koji je stavljao brnjuške i vršio kastracije (škopljenje) krmadi zvao se Madžgalj.

Kao i sve drugo, i instinkt socijalne pravde ima izgleda svoje veće i manje, i značajnije i minornije, i vidljive i nevidljive podsticaje.

Pas kao emancipovani vuk

Kod zabrinutih intelektualaca danas je u fokusu pažnje razorno bujanje etnonacionalizma. Tu pojavu uočavamo u svakoj samodefinisanoj grupi u kojoj članovi grupe veličaju do nebesa navodno izuzetne, skoro svetačke osobine svoje grupe. (Jedan pjeva u *Lelejskoj gori*, str. 150: „Vasov rod je jedrog zdravlja, lijepijeh crta lica, on je ponos raške zemlje, i kitna joj perjanica“.) U takvom kolektivu, naravno, svaki pojedinac ima oreol izuzetnosti. Takva skupina ima svoje granice, međe. To nijesu obične granice, već moraju biti demarkacione linije između dobra i zla: zlo je uvijek spolja. Da se ne otkrije unutrašnja laž, granica mora da isijava mržnju prema Izvanjcu.

U grupi (čoporu) neophodno je njegovanje straha. Uz ošćanje straha, naime, mišljenje je iracionalno, a jedino iracionalnost može biti podloga za njegovanje lažnog samopoštovanja u palanačkom izolacionizmu. Zbog toga je Lalićeva literatura relevantna za razumijevanje plemenskih mehanizama etnonacionalizma. Pogledajmo ovaj primjer (*Lelejska Gora*, str. 164): „Ljudi s bradama pominju Marka Kraljevića – jer i on je, kao oni, bio turska pridvorica, ali to mu nije smetalo da postanje srpska perjanica. Ni njima, dakle, neće smetati. Je li neko lanuo da će smetati?... Nije niko. ... I bolje da nije. Nek se ni u buduće ne usudi, jer bi ga to glave stalo, jer i knez Miloš je vodio politiku i prodavao vojvode pašama i glavu Crnog Đorđa poslao sultanu, a baš to mu je pomoglo da uredi Srbiju...“

Etnonacionalisti imaju dva magistralna pravca postupanja sa Lalićem. Prvi je: uvesti koliko god je moguće više elemenata njegovog djela u etnonacionalistički zabran. Drugi: sve što nije moguće konfinirati treba sistematski predavati zaboravu. Evo šta kaže istoričar Todor Kulić: „Za sjećanje je najvažnije ovo što se prećutkuje. U regionu skoro i da nema negativnog pamćenja vlastitih dželata. Zaboravljaju se. Pamte se uglavnom vla-

stite žrtve. Pravo sjećanje još uvek je u nas stranputica na kojoj ne srećete nikoga. Iako negativno pamćenje svedoči o dobrom ukusu kulture sećanja, ono jeste i sila koja odbija da se sviđi. Dopadljivo sjećanje je ono drugo koje je prenaseljeno vlastitim žrtvama. To je iskrivljena optika, razroko gledanje, ali je i privlačno jezgro svakog etnonacionalizma jer moralistički pravda odštetu i osvetu“.

Mnoge teme koje su naše novine tobož otkrивale devedesetih, i do današnjeg dana, nalaze se jasno ispričane kod Lalića (komitske epizode, nasilja nad crnogorstvom, masakri rodoljubivih partizanskih ustanika, most na Foči, nasilje nad crnogorskom kapom i sl.). Pisac nije imao višak iluzija; znao je da je teško iskorijeniti spregu etnonacionalizma i etnofiletizma. Ali riječ je o nastojanju da se od vuka napravi pas – makar to i makar toliko (metafora T. Kuljića).

Kletva po crnogorski

Ne možemo bešediti o crnogorskom govoru a da prešutimo kletve. To Lalić zna i evo da citiramo po književnikovom izboru:

„Dabogda vam nesrećan bio taj rat što ste ga započeli u zao čas za vaše glave! Mora da vam bude nesrećan kad ne znate ni šta ste započeli. Rat i pljačka idu zajedno, a vi bi htjeli da ih rastavite – dabogda vam se meso s kostima rastavljalo! Ostadoše mi kljusad bosa, ne date čovjeku ni potkov da uzme – daće jaki bog da vas bosa tjeraju po snijegu i da vas vrelin olovom potkivaju!...“ (str. 37).

Šopenhauerov uvid, još jednom

U Beranama sam rekao: Lalićev običaj da misli i piše u brdima, na katunima, među borovima, na visovima, osamljen i u tišini, uz bruj vjetra, dublje sam pojmi tek kasnije kad sam kod mladog Šopenhauera pročitao: „Smatram da pogled koji se pruža sa visoke planine neverovatno doprinosi širenju ideja... svi mali objekti iščezavaju, a samo ono veliko zadržava oblik“.

Sad bih ovom dodao i citat iz *Lelejske gore*, sa strane 363:

„Pa i ovi naši rusvaji s urnebesima i mržnjama – pomanji bi izgledali kad bi se pogledali s nekog većeg brda ili iz nekog drugog vremena.“

Brđanski bluz

U svijetu je poznat, rado slušan bluz, muzička forma s kraja XIX vijeka na jugu Amerike. Te pjesme, ti songovi, pričaju nam o mukama potlačenih ljudi bez posla i obeznađenih u poslu, o nevoljama u prostom puku, prostim

pričaju stihovima s potresnom muzičkom podlogom. Imamo taj snažni socijalni momenat u bluzu, ali i više od toga, tu su prateće divne slike iz prirode i duboka duševna stanja siromašnih i skrajnutih pojedinaca. Da navedem primjer uzet iz "St. Louis Blues":

*I hate to see the evening sun go down,
Yes, I hate to see that evening sun go down
'Cause it makes me think I'm on my last go 'round*

Ovoga sam se šetio kad sam kod Lalića čitao pasus: „Tužna misao navede ga da zapjeva tužnu pjesmu: *Nema zore, nema dana, nema pisma od dragana*“ (str. 508). Ne znam šta nas je spriječilo da ne stignemo i mi da šire afirmišemo žanr brđanski bluz, jer evo evidentno trebalo je još samo ponoviti, jeste, nema zore, nema dana, nema pisma od dragana i da se približimo i formom klasičnom bluzu; elegija je već tu, ona natapa crnogorsku momačku i đevojačku pjesmu inače. Postoje livadske biljke u katunu, kao kaćun. Postoje elegični zvukovi po livadi, evo citata od našeg pisca:

„Izgubljeni odjek pjesme Oj živote... to je neko neznan pjeva davno, tamno, u daljini s one strane, glasom što ga više nema – Oj živote, oj livado, oj livado puna meda, puna meda i čemera... što si mene, oj livado, oj livado čemerikom, čemerikom zadojila i pelimom othranila?...“

Ovome treba dodati jesenju pjesma u dvoglasu: „Brzo l' moja mladost minu, kao magla uz planinu“. A već smo pomenuli: „Je li rana od prebola, Lado, Lado“.

Nikad nije kasno, možda se večeras u nekoj Trepči rodilo dijete koje će u nepoznatom modernom ritmu, instrumentima i glasom, od ovih stihova napraviti brđanski bluz crnogorske kulture.

Obnavljanje lekcije

Kad sam u stranstvovanju počinjao da zaboravljam neke crnogorske riječi, idiome i sintagme, kod Lalića sam mogao da osvježim memoriju. Evo nekih odlomaka pogodnih za takvu edukaciju:

„Sto hiljada lira dobije ko ga ubije, a predeset ko ga prosoči.“ On progovori. „Glas mu je nejednak, na precmiljke i preskamuke.“ Iznenada „grunu puška“.

Šede na busen trave. Othuknu: „počađale mu oči“. Čuje zvonki zvuk metala, „neki od njih otkiva kosu“. „Iz torbe je izvukao trijesku luča.“

U planini se lako zaluta. Ovde šiklja jelar, na koju treba stranu? Najzad „prepoznadosmo prodo“. Biramo prostrto, „ne poznaju se tragovi po šuškoru“. Pored staze vidimo „pseće grožđe od kojeg smo nekada pravili mastilo.“

Umoran i zabrinut čovjek „vuče se preko izbrežina“, kroz „smrekove grane“, dolje mu je „starevina“. Nije dolazio odavno, ni „lani ni predlani“.

Savremene tehnologije u građevinarstvu su takve da kad prelazimo rijeku slabo uočavamo da smo na mostu. To nije tako kad se hoda Čuprijom na Drini. U Crnoj Gori znali smo za improvizovane mostove preko divljih brzaka. Nekad je most bilo jedno jedino stablo postavljeno s obale na obalu. Trebalo je kuraži i vještine da se ide tim mostom kad su proljeće i jesenje povodnje. Lalić piše: „Mostim po njenom vitkom stablu“.

Malo poslije zalaska sunca idu goveda i ovce sa ispaše, idu dviske i junice, lagano, puteljkom preko pristranka s rijetkim drvećem, kroz hrastovu šumu s listosjecima, najzad kroz šljivnjake; gazdarica čeka „da prijavi stoku“.

Kod Andrića, najbolje, možemo naći potresno lijepe opise naglog izraščanja djevojčica u prvoklasne ljepotice kasabe, i još strmoglavije rano propadanje udatih žena. Kod Lalića čitamo: „žena šljune čim se uda“.

Planinareći nagledali smo se veličanstvenih vidika Crne Gore. Postoje izuzetna mjesta sa kojih je pogled baš neponovljiv, to se mjesto zove *pomolak*. Na primjer: „pomolak s kojeg se vidi razgranat Lim“. Može se reći i vidikovac, ali je suviše plitko, turistički nebrižljivo; može se reći osmatračnica, ali je termin nesnosno militarizovan. Kako je krenulo, ako ne rehabilitujemo pomolak, uskoro će svi pričati – idemo na *vju*.

Sirotinji je i flaša nekad bivala skupa i teško dostupna; flaša od stakla, plastike nije onda bilo. A zapušač je prosto morao da bude proizvod domaće radinosti. Otuda „zapušač od oklasine“. Oklasina je u mojoj Budimlji još i *tala*.

Lijepe slike u cigloj rečenici

Onaj nedostojni nosilac Njegoševe nagrade često piše rogobatno. To su davno uočili mnogi, pomenimo samo dva kompetentna analizatora – S. Slapšak i M. Kovač. Evo jednog nasumičnog primjera: Ćosić ostavlja u knjigama i ovakav lingvistički čičak: „ovog proleća budućnost imaju samo drveće i biljke“. Laliću zacijelo ne može da se desi da „budućnost imaju drveće“. Mrzitelj Crne Gore, koja je davalac nagrade, piše i ovako: „Sada, posle napada na Ameriku Osame bin Ladena...“ Ko napada Ameriku? I je li Amerika Osamina? Takvog jezičkog hramanja nema kod Lalića. Onda još i ovako piše Ćosić: „Ali, ne postoji ni jedan dokaz da bi čovek bio srećniji da nije ugrizao jabuku u Edemskom vrtu.“ Lalić bi se prije vratio u četnički zatvor nego što bi napisao „ugristi jabuku“ u ovom kontekstu. Lalićeva rečenica je po pravilu bremenita ljepotom i isijava istinske umjetničke iskre. Moramo to da dokumentujemo.

Naslov poglavlja na strani 16 glasi: *Katun jablan s česmom i djevojkom*. I katun, i jablan, i česma, i djevojka u jednom sjajnom prizoru. Sama divota u grudima čitaoca, ali i potajna slutnja i nespokoj – predošćaj koji će se obistiniti. U domenu likovnom dostojno kičice Van Goga.

Na drugom mjestu čitamo: „Mora da se ide i kad se ne zna kud“. Vaistinu takvu dinamiku osećamo na svim raskrscima, a nije im mali broj. Posebno, ako igrate šah, ovaj sud ćete zapamtiti, poželite da se pozicija okameni, ali se potez mora odigrati.

Evo jedne rečenice koja može da opstane kao zaokružena pjesma: „Naokolo / muklo / i sporo / talasanje / planina / i vječnosti/“. Priložimo bez komentara nekoliko sličnih rečenica:

- „Hvali se pećinama kao da ih je sam napravio.“
- „Pustara liči na trbuh gole žene kako ga crtaju francuski slikari.“
- „U daljini ispred mene stoji visoka Lelejska gora: prije su bila samo dva vrha, kao dva leleka skamenjena, sad je odnekud i treći izrastao.“
- „Crn je, sam je, možda je on minotaur u prodolima Lelejske gore.“
- „Ima jabuka petrovača što miriše na dječastvo.“
- „Ostavili staru Anđu da od žalosti sama svisne.“
- „Nema nikog da mi kaže jesam li lud i koliko.“
- „To je ona sitna pakost što i najmirnije može da razdraži.“
- „Skojevski osvetnici s pištoljima protrče ulicom Zmaja od Noćaja.“

A jednu bolnu, sažetu i sažeženu sliku ću izdvojiti: „Spustio bih se noću do Mede – da pogledam duvarinu stare kuće Tajovića; da pogledam je li trava izrasla na ognjištu đe je Džana spremala priganice za praznike...“

Ne plavetno, i ne crveno

Nije kratak spisak onoga što se Crnogorcima branilo kroz vremena. Te ne slobodu, te ne nezavisnost, te ne mauzolej, te ne televiziju, te ne dnevne novine, te ne univerzitet, te ne azbuku, te ne fonem, te ne grafem... Dotle je došlo da se stiglo: ne plavetna boja! I ne crvena boja! Kad neko nešto neće, neće on to na sto načina.

A plavetno je boja vedrog neba. Đe? Povrh Koma i nad Lovćenom. A crveno je boja krvi prolivene za slobodu. Kad i đe? Vazda, od Vučjeg Dola do Jasikovca.

U hajci, jednoj od hajki, na Lada u Lelejskoj gori, ori se četnička pjesma „Nema više i ne smije, crven barjak da se vije“.

Poslije crnogorskih izbora u prvoj deceniji trećeg milenijuma shvatili smo da ova ostraćenost protiv crvenila u našoj postojbini nije samo antikomunistička.

Metal orikalk

Izdvajamo poglavlje koje počinje na strani 190: *Atlantida nije potonula*.

Atlantida je mitsko ostrvo iza Heraklovih stubova (Gibraltar, Atlantski okean). Bogovi su se jednom sporili čije je što na Zemlji. Posejdonu je prilikom diobe pripala Atlantida. Ostrvo božanske ljepote, đe su ubirane dvije žetve godišnje. No zbog rastuće moralne izopačenosti, Zevs je kaznio obijesne žitelje; Atlantida je potonula u kataklizmi.

Lalić koristi ovu legendu da u njoj prepozna cikluse vlasti i talase sile koje s vremena na vrijeme potapaju poražene narode i predjele, do istrebljenja. Donosim dio dijaloga Lada Tajovića sa inženjerom Dragom Nečekićem:

- Da nijesi otkrio nešto krupno?
- Mislim da jesam: Atlantida nije potonula.
- Pa gdje je, kad nije?
- Razorili su je susjedi – opljačkali, sve potukli i rasćerali.
- To je nova pretpostavka, odgovara vremenu.
- Odgovara prirodi ljudskoj, zato vjerujem da je tačna...

Ovo crnogorski pisac Lalić piše pedeset i neke. Tridesetak godina kasnije imaće za temu Atlantide golem interes jedan drugi crnogorski pisac (Pekić). Simbolika Atlantide kao da je posebno privučena istorijskim magnetizmom Crne Gore?

Kao fizičara liječak me interesuje detalj da su srećni i imućni Posejdonomi potomci, na Atlantidi, imali, pored namirnica, nebrojenog blaga i rudnog bogatstva – jednu rijetkost: metal ORIKALK. On se isticao osobinom da je sijao kao vatra. Ne znam, ali lijepo zvuči, da je asocijativni Lalić viđao majdane *orikalka* na obroncima Vasojevića, u planinskim sutonima pred Prvi maj?

Izjava o čestitosti

Ove zabilješke su nastale kao potreba da iznesem svoja čitalačka uvjerenja o Mihailu Laliću, crnogorskom piscu. Prvi sud koji mi je odavno u pameti glasio je: evo čestitog siročeta iz Trepče koje je obogatilo našu kulturu – pa neka tako i ostane.

Pročitao sam njegove romane, a još jednom *Lelejsku goru*, i svjedočim o piščevoj nadarenosti, modernosti, pismenosti i obrazovanju. Skromnost ovog svjedočenja, a ona postoji kao izraz poštovanja piščevog lika, ne može osporiti ove epitete, možda može dijelom zamagliti njihova stvarna protezanja.

Djelo Mihaila Lalića uspješno se shvata u kontekstu tema evropske kulture XX vijeka. Samim tim ovo djelo se locira univerzalnim koordinatama literarnih vrijednosnih sudova – i dobro mu je zbog toga.

Stvaralačka i etička pozicija Mihaila Lalića neugrožena je.

Vukota BABOVIĆ

DISCUSSIONS OF *LELEJSKA GORA* (THE WAILING MOUNTAIN)

In the present paper, the author discusses some aspects of work of Mihailo Lalić, a twentieth century Montenegrin writer and an orphan from Trepča who enriched Montenegrin culture significantly. The work of Mihailo Lalić can successfully be placed and understood in the context of European culture of the twentieth century. Therefore, *Lelejska gora* can, as one of his best novels, be located on the basis of universal coordinates of literary value positions.

Key words: *Mihailo Lalić, Lelejska gora, Montenegrin literature*